



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

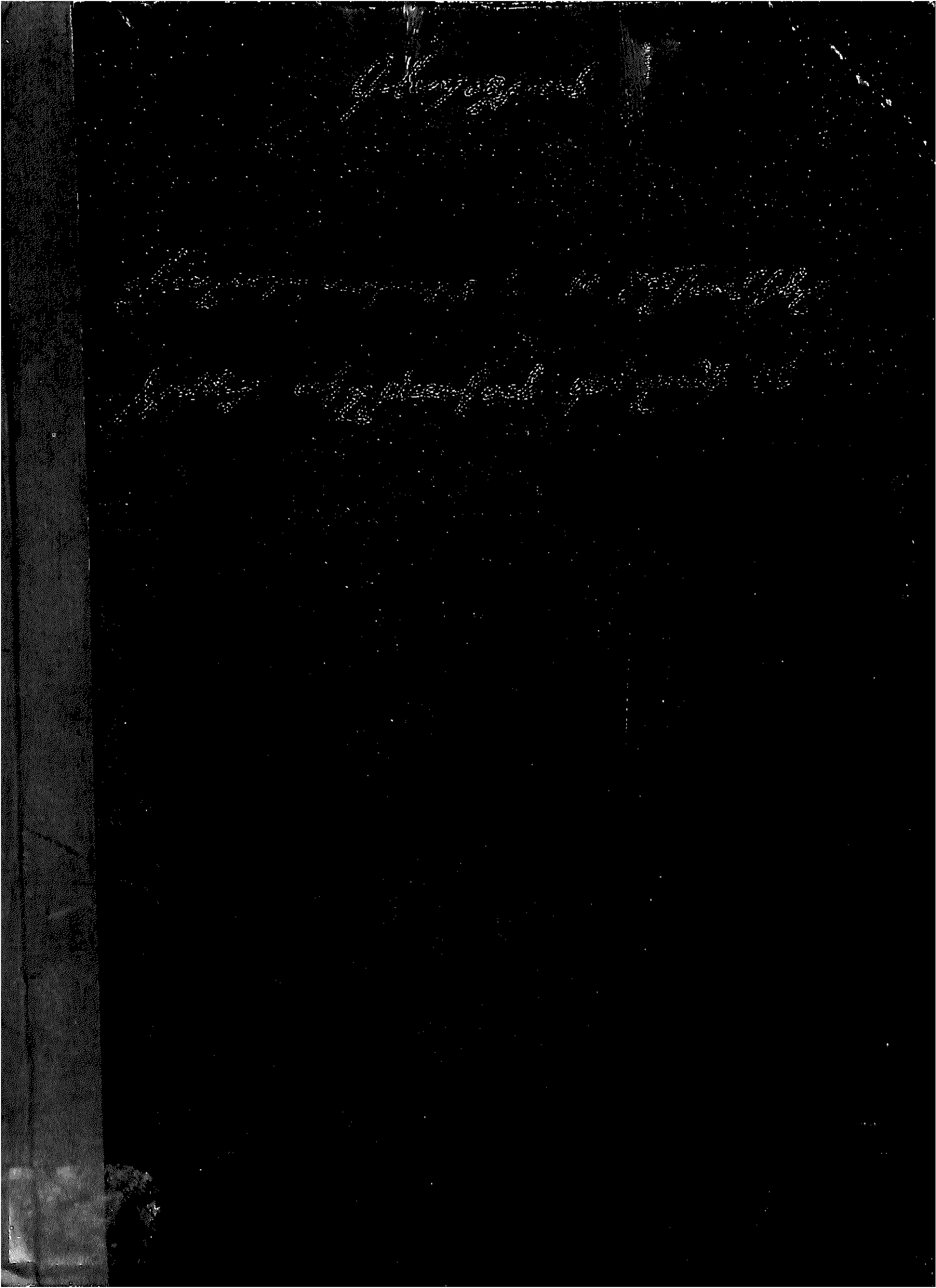
Դու կարող ես.

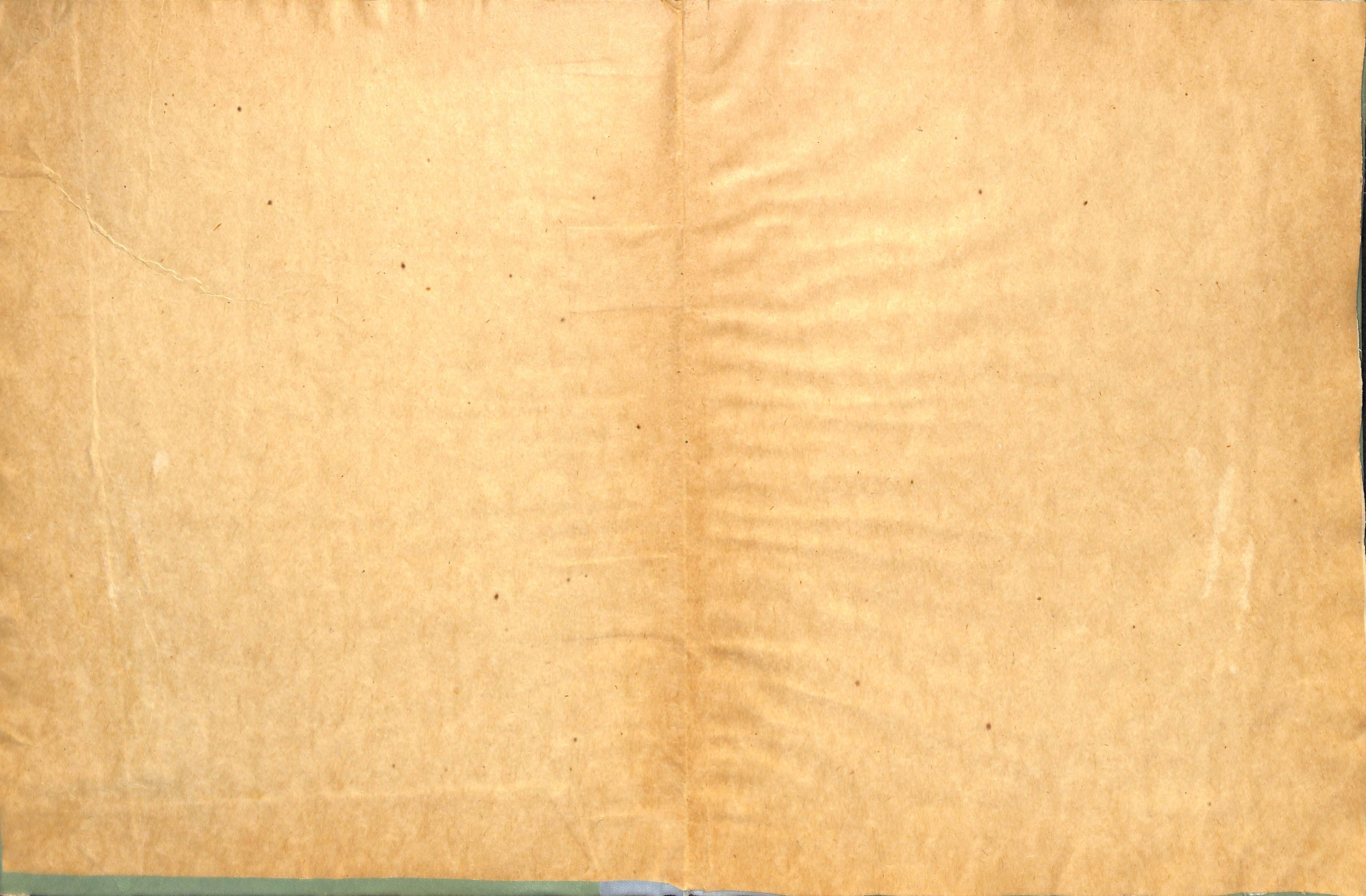
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material





Հոտիք Յ. Գաբրիելյանի

902.6
9-47

45

**ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԸ ԵՒ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆԸ
ԻՐԵՆՑ ՍՎԶԲԵՆԱԿԱՆ ՏԵՂՈՒՄՆ ԵՆ**

**ВАГАРШАПАТЪ И СВ. ЭЧМІАДЗИНЪ
СТОЯТЪ НА СВОЕМЪ ПЕРВОНАЧАЛЬНОМЪ МѢСТѢ**

«Եւ որ անկցի ի վերայ վի-
միս այտորիկ՝ փշրեսցի, և լոյր
վերայ անկցի՝ հոսեսցէ զնա»:
(Ա. Մ. ԻԱ. 44).



„И тотъ, кто упадетъ на этотъ
камень, разобьется; а на кого онъ
упадетъ, того раздавитъ“.
(Ев. отъ Мате. г. 21. с. 44).

Գ Ի Ե Ց

НАПИСАЛЪ

Ս. Էջմիածնի միաբան

Членъ Св. Эчмиадзинскаго братства

**ԲԱՂՊՈՒԴԻՄԵՍՍ ԵՊԻՍԿ. ԳԵՈՐԳԵԱՆ (ՃՈՒՂՈՒԻՆԵԱՆՑ)
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻ.**

**Еписк. Бардугимеосъ Георгьянъ (Чугурьянцъ)
Вагаршапатскій.**

(Արտատպումիւն «Տարազից» և «Արարատից»
կարևոր լաւերումներով).

(Перепечатана изъ журналовъ «Таразъ» и «Араратъ»
съ нѣкоторыми необходимыми прибавлениями).

— 33 —

— 33 —

**Տ Պ Ա Ր Ա Ն Խ. Բ Ա Ր Խ Ո Ւ Դ Ա Ր Ե Ա Ն Ի
ՄՈՍԿՈՒԱ — 1905.**



18 MAR 2013

18923

5 OCT 2013

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 10 Декабря 1904 года.



6051
39

Типографія Х. Бархударяницъ, Москва, Срѣтенка, Мясной пер., д. Вѣльева.

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

По поводу перепечатки

Ս. Էջմիածնի սկզբնականութեան մասին կասկած յարուցին: Հայ և օտար թերթեր արձագանք են տալիս ցայսօր և աջակցում այդ կործանիչ գայթակղութեան տարածելուն—Հայերի, Ռուսների, Վրացիների, անգամ երկրացի Թուրքերի մէջ: Սեր տոհմային հին պատմութիւնը անզօր զոնէ համարուեց չարիքին ղիմադրելու համար, քանի որ, ղժբախտաբար, պակասել է նորա հեղինակութիւնը: Իսկ ժամանակակից իմ բացատրութիւնը—«Վաղարշապատը (և՛ Երուանդակերտը) էր յոյն և հռովմայեցի հին մատենագիրների Արտաքսաղան—Արտաշատը, և «արտաքայ նորա» էր Տիւր զից Երզլայց մեհեանը»*), որով հարցը ղրապէս լուծուած է—ըզմեցրել է գիտուններին, ղանդաղում են խոստովանել հրապարակաւ:

Յիշեալ գրքիս ընդունելութեան մասին հիացական նամակներ շատերից եմ ստացել, սակայն ամենքն էլ ընդհանուր գոգեստներով են խօսում. այսպէս է և՛ ազնիւ մարդ, մում հաշիւներից և նախանձից ազատ Մրնաս Չերազի գերագանց ղնահատութիւնը. նա ղրեց իւր թերթում, «Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը յաջողել է բացատրել բազմաթիւ հարցեր, ղորս հայ և օտարազգի մեծանուն (éminent) ֆելոլոգներ չէին կարողացած բացատրել ցայսօր...» (Paris, L'Arménie, 1^{er} Mars 1903: Թարգմանութիւնը տես «Նոր-Ղար», 1903, № 96—97): Եւ «Բազմազգայ» (1903 № 9, եր. 403), մի «հարկանցի» ղանթութեան մէջ խոստովանում է՝ որ այդ գրքիս մէջ հանդիպում է «գիտողութեանց

Было возбуждено сомнѣніе о первоначальномъ мѣстонахожденіи Св. Эчмиадзина. Армянскія и друія газеты откликнулись на это и понынь содѣйствуютъ распространенію подобнаго роковаго заблужденія среди Армянъ, Русскихъ, Грузинъ и даже между туземными Турками. Наша родовая древняя исторія считалась, поменьшею мѣрѣ, безсилною воспротивиться злу, такъ какъ ея авторитетъ, къ сожалѣнію, подорванъ. Мое же современное опредѣленіе, что «Вагаришатъ (и Ервандакертъ) соотвѣтствуетъ Артаксатъ=Арташатъ, древнихъ греческихъ и римскихъ писателей, и вѣтъ его находилась «храмъ Еразацуйицъ бога Тира»*), коимъ вопросъ разрѣшенъ положительно—ошеломило ученыхъ, нерѣшающихся публично признать этотъ фактъ.

По поводу пріема помянутой книги моея отъ многихъ получилъ восторженныя письма; однако, всѣ ограничиваются общими похвалами объ ней; такова высокая оцѣнка Минасъ Чераза, человека благороднаго и чуждаю темныхъ разсчетовъ и зависти; онъ въ своемъ ориантѣ писалъ: епископу Бардушимеосу удалось разрѣшить множество вопросовъ, кои до сихъ поръ не могли выяснитъ армянскіе и извѣстныя (éminent) иностранныя филологи (L'Arménie, 1-e Mars, Paris 1903. Переводъ—

*) Տես «Նորննացուն խորննացով պէտք է հասկանալ», Բ. հատ. երես 132—154:
*) См. «Хоренскаго надо понимать черезъ Хоренскаго» ч. II стр. 132—154.

Հանձարեղ և Համոզիչ շարքի»։ դարձեալ ընդհանուր խօսքեր։ Բնյց «Ազատագրող և իւր բազմադարեան գաղտնիք»—ի հեղինակ Հ. Բ. վարդապետ Սարգսեանն է միայն՝ որ ընդարձակ նամակով (16 դեկտ. 1902) գրեց ինձ, ի միջի այլոց. «...և իՍ-րդ գլխում Տիւր դից Առապարի ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ մասին տուած մեկնութիւնները յաջող են, և ես Համամիտ եմ ձեզ»։

Իմ յայտնի կարծիքի — ուրեմն և՛ զբաղեցնող հարցի—համար սորանից աւելի հեղինակաւոր վկայութիւն չի կարող լինել...

Ներկայ շարադրութիւնս, որ մի հիմնաւոր ցըրումն է յարուցուած կասկածի և շարունակուող գայթակղութեան, հարկ համարեցի կարեւոր յատելումներ անելով՝ առանձին գրքովով ի լոյս ընծայել, հանդերձ ողտերէն Թարգմանութեամբ։

Թարգմանութիւնը կատարեց—իմ խնդրանք— պ. Խաչ. Յովհաննիսեանը։

ԲԱՐԴՂՈՒՆԻՍԵՆՍ ԵՊԻՍԿ. ԳԵՈՐԳԵԱՆ
(ՃՈՒՂՈՒԻՐԵԱՆՑ) ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՅԻ.

8 սեպտ. 1903 թ.,
Ի Ս. ԷՉՄԻԱԾԻՆ.

см. «Норъ-Даръ» № 96—97, 1903), и «Базмавенъ» (1903, № 9. стр. 403) въ одномъ примѣчаніи «мимоходомъ» говоритъ, что въ означенной книгѣ моей «встрѣчается рядъ остроумныхъ и убѣдительныхъ наблюдений»; опять лишь общія слова. Но только авторъ книги «Агавангелъ и его многовоковая тайна» о. Б. вардапетъ Саргисьянъ, въ пространномъ письмѣ своемъ (отъ 16 Дек. 1902 г.) писалъ мнѣ между прочимъ «...и толкованія ваши въ XXI главѣ относительно бога Тира и церкви Св. Григорія араратскаго удачны, и я вполне раздѣляю ихъ».

Относительно извѣстнаго моего взгляда, следовательно и занимающаго насъ вопроса, больше авторитетнаго свидѣтельства не можетъ быть.

Настоящее сочиненіе, составляющее окончательное опроверженіе возбужденнаго сомнѣнія и упрямнаго заблужденія, я счелъ нужнымъ,—сдѣлавъ нѣкоторыя къ нему необходимыя прибавленія, издать особой книжкою съ русскимъ переводомъ.

Перевелъ по моей просьбѣ г. Хр. Иоаннесовъ.

Епископъ Бардугимеосъ Георгянъ
(Чугурьянцъ) Вагаршапатскій.

8-10 Сентября 1903.
Св. Эчмиадзинъ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԸ ԵՒ Ս. ԷՉՄԻԱԾԻՆԸ ՈՐԵՆՑ ՍԿՋԻՆԱԿԱՆ ՏԵՂՈՒՄԵ ՆԵ

ВАГАРШАПАТЪ П СВ. ЭЧМИАДИНЪ СТОЯТЪ НА СВОЕМЪ ПЕРВОНАЧАЛЬНОМЪ МѢСТѢ.

I.

«Եւ որ անկցի ի վերայ վիմիս այտորիկ՝ փշրեսցի, և լոյր վերայ անկցի՝ հոսեսցէ զնա»։
(ԳԻ. Մ. ԻՍ. 44):

«И тотъ, кто упадетъ на этотъ камень, разобьется; а накого онъ упадетъ, того раздавить».
(Ев. отъ Мате. г. 21 с. 44).

Շահ, թէ՛ սրբութիւն։
Շարունակ մի քանի տարի է՝ որ Հ. Խաչիկ վարդապետ Դատեանը գայթակղութիւն է տարածում ժողովրդի ամեն խաւերի մէջ։ Օտար մի քանի թերթեր արձազանք էին տալիս և հրձուում։— Նա իւր արած պիղուծներէ տեղը հետաքրքիր պցելոզներին և ուխտաւորներին ոչ միայն քարոզեց թէ սկզբնական էջմիածինը «Զոարնիոց» կոչուած (աւերակ) եկեղեցու տեղումն էր, այլ և կոնդակաձև թղթեր շրջեցրեց գաղթական քահանայից և էջմիածնի թուանքչու (սուրհանդակ) տարազ հագցրած մարդկանց ձեռքով շրջակայ գաւառներում և հեռաւոր նահանգներում, որոնցով յորդորում էր առատ նուէրներ տալ՝ «Իսկական էջմիածինը վերջին էր»... Ժողովեց բաւական խոշոր գումարներ և մեծ թուով մատաղացու անասուններ։

Корысть или святыня?
Архимандритъ Хачикъ Датьянъ, вотъ уже нѣсколько лѣтъ, какъ распространяетъ соблазнъ во всѣхъ слояхъ народа. Нѣкоторыя чужія газеты поддерживаютъ его злорадствуя. На мѣстѣ раскопокъ о. Хачикъ не только внушалъ любопытнымъ посѣтителемъ и богомольцамъ, что будто первоначальный Эчмиадзинъ находился на мѣстѣ церкви (развалины), называемой «Звартноцъ», но и черезъ священниковъ—выходцевъ и переодѣтыхъ эчмиадзинскихъ туфенкичи (разсылныхъ) разсылалъ посланія, въ родѣ патріаршихъ кондаковъ, въ окрестныя уѣзды и отдаленныя области, коими онъ побуждалъ къ щедрымъ пожертвованіямъ на яко бы возобновленіе «подлиннаго Эчмиадзина»... Онъ собралъ крупныя суммы и большое количество жертвенныхъ животныхъ.

Ս. Էջմիածնին հասցրած այդ վերաւորանքի մասին ցաւօք նկատեցի իմ գրքի մէջ (տես «Խորհրդանշանաբանութիւն» և հաս. եր. 165—174): Սպա և ս. Էջմիածնի աճխոյճ Միաբանութիւնը խնդրագրով 1902 թ. Դեկտեմբերին դիմեց Վեհափառ Կաթողիկոսին, բողոքեց Խաչիկ վարդապետի այդ ընտանի դաւաճանութեան մասին և խնդրեց՝ «Բարեկարգութեամբ և անսաստ՝ շարունակուիմ է քարոզել — բանիւ և գրով — նոյն սրբապիղծ գայթակղութիւնը ս. Էջմիածնի դէմ»:

Վերջին փոստով ստացուած «Մշակ»-ի, № 105, հրատարակուած նամակում Խաչիկ վարդապետը գրում է. «Կէն Վաղարշապատի Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները...»: Նոյն համարի ներքին առաջին լուրի մէջ «Մշակ» անփոյթութեամբ կրկնում է. «Խաչիկ վարդապետ Դատեանին լիազօրութիւն է տրուել հնագիտական պեղումներ կատարել Կէն Վաղարշապատի, Դուինի և Անիի մէջ...»: Առաւել ցաւալին այն է որ, ինչպէս դոցա գրածներին երևում է՝ Ս. Պետրբուրգի Կայսերական հնագիտական Յանձնաժողովի թըլթերի մէջ ևս առանց տատանման մտնում արձանագրուում է «Կէն Վաղարշապատ» խօսքը: Ըստ այսմ՝ Կէն Վաղարշապատին լօզիկաբար հակադրուում է նոյր Վաղարշապատ, նոյր Վաղարշապատի Էջմիածինն էլ կը լինի — ինչպէս և տարածում են — նոյր Էջմիածին, մի կեղծիք, և ոչ «Կեղծարար» սկզբնականը:

Սյուպէս ահա մի հայ վարդապետ, Էջմիածնի միաբան վարդապետ, կարողանում է անպատիժ կերպով շահագործել և շարունակել կործանիչ գայթակղութիւնը

Объ оскорбленіи, нанесенномъ Св. Эчмиадзину я съ прискорбіемъ замѣтилъ въ моей книгѣ (см. *Хор. надо помим. Хоренскимъ*, ч. II. стр. 165—174). Затѣмъ и *все* Эчмиадзинское братство in corpore, въ прошеніи (Дек. 1902 г.) на имя Верховнаго Католика, опротестовало домашнее предательство Хачика вардапета и просило «престъчъ соблазнъ»... Но Хачикъ вардапетъ, не повинуясь приказаніямъ начальства, продолжаетъ пропогандировать словесно и письменно свято-татскій соблазнъ противъ Св. Эчмиадзина.

Въ своемъ письмѣ, въ только что полученномъ № 105 «*Мшака*», Хачикъ вардапетъ пишетъ «раскопки древней вагаршапатской церкви Звартноцъ», въ первыхъ внутреннихъ извѣстіяхъ того же нумера «*Мшака*» небрежно повторяетъ: «Хачикъ вардапетъ Датьянъ получилъ полномочіе производить раскопки въ *древнемъ Вагаршапатъ*, Двинѣ и Ани»... Прискорбнѣе всего то, что, какъ явствуетъ изъ ихъ писаній, наименование «*древній Вагаршапатъ*» проникло въ протоколы С.-Петербургской Императорской Археологической Коммисіи. По сему древнему Вагаршапату логично противоплагается *новый* Вагаршапатъ, а слѣдовательно, *новый* вагаршапатскій Эчмиадзинъ долженъ быть, какъ распространяють, — *новый* Эчмиадзинъ, фикція, но не *указанный ангеломъ* первоначальный.

Вотъ, такимъ образомъ, армянскій вардапетъ, да еще членъ эчмиадзинскаго братства, позволяетъ себѣ безнаказанно использовать и распро-

Ամենայն հայոց Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի դէմ: իսկ մեր տարածուած միակ հայ թերթը՝ ձայնակցում և աջակցում է նորան... «Սյս Խաչիկ եգիտ զայն Խաչիկ իւր գործակից» — կ'ասէր — կ'արձանագրէր՝ եթէ ողջ լինէր Եղեղէն: Գոնէ պէտք էր յուսալ՝ որ հնագիտական Յանձնաժողովում, — իբրև զիտնական մի հաստատութիւն, — առանց պատմական կամ քննադատական հիմունքներ ներկայացուելու՝ չ'ձանաչուէր և չ'թոյլատրուէր «Կէն Վաղարշապատ» անոնի պեղումներ կատարել:

Յիշեալ իմ գրքի մէջ, եր. 132—154, առաջին անգամ և շատ համոզիչ փաստերով ապացուցել եմ՝ որ նախ քան մեր ազգովին քրիստոնէութիւն ընդունելը՝ Վաղարշապատի արևելեան առապարում 3—4 վերտաի վերայ գտնուող Զուարթնոց կոչուած (նոյն Առապարի ս. Գրիգոր) եկեղեցու աւերածի տեղում Ապոլոնի — չերմէսի «Երազայից» մեհեանն էր՝ «արբառայ Վաղարշապատի», և՛ թէ Վաղարշապատը առաջ կոչուած է եղել Արտաշատ:

Որ արդարև Վաղարշապատը հեռաբար և ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են, — ինչպէս հայ պատմագիրներն են տեղադրում, — այժմ Ս. Պետրբուրգի Կայսերական հնագիտական Յանձնաժողովի, և առհասարակ ընթերցողների և հայ և ուրա թերթերի ուղաղութիւնն եմ հրաւիրում մեր թանգարանում գտնուած այն յունալատինական երկաթադիր տառերով արձանաքարի վերայ՝ որը ի լոյս է եկել պատահական զէպքով 1862 թուին՝ Վա-

странять гибельное заблужденіе о первопрестольномъ всѣхъ Армянъ Св. Эчмиадзинѣ, а наша единственная армянская распространенная газета подерживаетъ и содѣйствуетъ ему!... «Этотъ Хачикъ нашель себѣ соучастника въ томъ Хачикѣ», сказалъ и начерталь бы Египше, если бы жилъ (въ наши дни). По крайнѣй мѣрѣ слѣдовало бы ожидать, что Археологическая Коммиссія, какъ ученое учрежденіе, безъ представленія ей историческихъ или критическихъ оснований, не признаетъ и не выдастъ открытаго листа на производство раскопокъ на мѣстѣ фиктивнаго «*древняго Вагаршапата*».

Въ помянутой книгѣ моей (стр. 132—154) я, впервые, вѣскими аргументами доказаль, что до принятія всенародно христіанства нашимъ народомъ (Армянами), на разстояніе 3—4 верстъ на востокъ отъ Вагаршапата, на каменистой мѣстности, гдѣ находятся нынѣ развалины церкви Звартноцъ, стояль храмъ Аполлона—Гермеса — «*Еразацуйицъ*» (зн. объясняющій сонъ), «*внѣ Вагаршапата*» и что Вагаршапатъ, раньше назывался «*Артатапатъ*».

Что, дѣйствительно, Вагаршапатъ, а за нимъ и Эчмиадзинъ, стоятъ на своихъ прежнихъ мѣстахъ, какъ сообщаютъ армянскіе историки, видно такъ же изъ слѣдующаго обстоятельства, на которое обращаю вниманіе С.-Петербургской Императорской Археологической Коммисіи и вообще читателей армянскихъ и русескихъ газетъ: въ нашемъ (эчмиадзинскомъ) музееѣ хранится камень съ греко-латин-

ղարչապատ հին մայրաքաղաքի արևելեան պարսպի փլատակներում, այժմեան ձեմարանի ննջարանի ամայի բակի արևելեան պատի մօտ, որի կողքին անցնում է Իդղիր տանող խճուղին: Այդ արձանագրութեան քարը անցած տարի Սեպտեմբեր-հոկտեմբերին, երբ միւս արձանագրերի հետ ձեմարանից փոխադրում էին թանգարան, յանկարծ զրաւեց իմ ուշադրութիւնը. վերցրի Ալիշանի «Այրարատը» և որից տեղեկանալով Չ. Մսերեանցի կարծիքի մասին, որոնցի՛ր բայց չկարողացայ էջմիածնում ձարել նորա՝ Մոսկուայում հրատարակած «Ճամբարները Ռոսիայ» շարաթաթերթի համարը. դիմեցի Տ. Զաւէն վարդապետին և պ. Լևոն Մսերեանցին՝ ի Մոսկուա՝ ուղարկել ինձ իմ ցանկացածի գոնէ հարազատ պատճէնը, որ և ստացայ: Այդ պէտք պիտի դար ինձ իբրև մի նոր փաստ և ապացոյց իմ յայտնած այն կարծիքի՝ որ Վաղարշապատը առաջ այն կոչուած է եղել Արտաշատ — Արտաշատ, երբ Տէրը յաջողէ ինձ ձեռնարկել գրել զբերս Գ. հատորը, ուր և վերագառնալ սակաւուք նոյն խնդրին. սակայն հարկն այժմ ստիպում է ինձ փութալ ընթերցողներին, հաստատութիւններին և խմբագրութիւններին զգուշացնել՝ որպէս զի Խաչիկ վարդապետի և նրմանների մտացածին խօսքով չընկնեն այդքան անհեթեթ սխալի մէջ և չգրեն «հին Վաղարշապատ»...

ской надписью, случайно обнаружившейся въ 1862 году въ развалинахъ восточныхъ городскихъ стѣнъ древней столицы Вагаршапатъ (тепер. село того же имени), около восточной стѣны пустопорожняго двора дортуара духовной Академіи, мимо котораго (двора) проходитъ шоссе на Игдырь. Въ сентябрѣ—октябрѣ прошлаго года, когда воѣ камни съ клинописью изъ Академіи переносили въ новый музей, помянутый камень (съ греко-латинской надписью) невольно привлекъ на себя мое вниманіе. Я взялъ сочиненіе о. Л. Алишана «Айраратъ» и узнавъ оттуда мнѣніе Зармайра Мсерианца (о надписи), бросился искать въ Эчмиадзинской библиотекѣ номеръ издававшейся имъ въ Москвѣ ежедневной газеты «Вѣстникъ Россіи», но не найдя его тамъ, я обратился съ письмомъ къ о. Завену вардапету и Левону Мсерианцу и просилъ прислать мнѣ искомое или, по крайнѣй мѣрѣ, точную копію съ него, что и получилъ. Это мнѣ было нужно, какъ новый фактъ и доказательство выказаннаго мною мнѣнія, что Вагаршапатъ раньше, дѣйствительно, назывался *Артаксатой*—Арташатъ. Когда, съ Божьей помощью, мнѣ удастся приступить къ составленію третьяго тома моей книги, я еще отчасти возвращусь къ этому вопросу; въ настоящее же время крайняя потребность вынуждаетъ меня поторопиться и предупредить читателей, учреждения и редакторовъ газетъ, чтобы они введенные въ заблужденіе фиктивными словами Хачика вардапета и ему подобныхъ, не впали бы въ грубыя ошибки

Ինչպէս պիտի տեսնէ ընթերցողը՝ Չ. Մսերեանցը,—հաւանական է թէ և՛ Մոսկուայի Համալսարանի Հոովմէական Հնութեանց ուսուցչապետ Պաւել Միխայէլովիչ Լէօնտիելը, — ճարահատեալ կարծել է թէ՛ «այս հռոմէական արձանագրութիւնը... Բերն-աժ լինի Արտաշատին՝ ի Վաղարշապատ ՚ի 197 Ռոսիայի Քրիստոսի», մինչ արձանագիր քարի յայտնուելու պէտք զրապէս ապացուցանում է թէ՛ այն որ Վաղարշապատը յիրաւի առաջ կոչուած է եղել Արտաշատ, և՛ թէ՛ այն՝ որ բնաւ չի կարող հին և նոր Վաղարշապատների խօսք լինել հեռուար և ս. էջմիածնի սկզբնականութեան մասին որ և է տարակոյս:

Ահա և յիշեալ արձանագրութեան մասին «Ճամբարների» յօդուածը.

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳՈՅԻՆ

Մոսքուա. Նոյեմբերի 1.

«Այսօր սկսում ենք մեր ազգային տեսութիւնը մի հնութեան, որ յայտնուեցաւ նորերումս Վաղարշապատի մէջ, որին տեղի տալով մեր ըրագրի էջերում՝ հարկաւոր ենք համարում տալ և քանի մի տեղեկութիւնք մեր կողմանէ. բայց յառաջ քան զայս՝ ի մէջ բերենք Արքայան Արէլ Արքեպիսկոպոսի՝ յայս մասին առ մեզ գրած նամակը, որի օրինակն այս է.

«Նետաքրքրական իմն հնութիւն ի վեր երևեցոյց մեզ ի միջոցիս աւերակս հնոյն մերս Վաղարշապատայ յարևելակողմն հիման պարսպի իւրոյ գրեթէ մերձ ի գուռն Արեգ կոչեցեալ ըստ պատմութեան, անդր քան զայժմեան կալատեղիս գիւղացւոց, որպէս գիտէք. ուստի ցայսօր ժամանակի չեմք տեսեալ զարժանաւոր իմն հնութիւն, որ վկայ կացցէ նախնի վսեմութեան յիշելոյ քաղաքամօրն.

Անդ ի նշանակեալ տեղւոյն, ի հիմն պարսպին թաղելոյ ընդ հողով, յարկանելն բնակչաց զաղևս՝ ի բրածի անդ ի վեր երևեցաւ վէժ

и не писали «древній Вагаршапатъ»... Какъ увидить читатель, З. Мсерианецъ, вѣроятно и профессоръ римскихъ древностей въ Московскомъ Университетѣ, Павелъ Мих. Леонтьевъ, по недоумѣнію полагали, что «камень съ римской надписью... перевезенъ изъ Арташата въ Вагаршапатъ въ 197 году отъ Р. Х.», между тѣмъ какъ *мѣсто открытія* надписи *нѣтъ* положительно доказываетъ, съ одной стороны, что Вагаршапатъ, дѣйствительно, раньше назывался Арташатомъ, а съ другой—что совсѣмъ рѣчи не можетъ быть о *древнемъ* и *новомъ* Вагаршапатѣ; слѣдовательно, сомнѣнія не можетъ быть о первоначальномъ мѣстѣ Св. Эчмиадзина.

Вотъ и статья «Вѣстника Россіи» объ упомянутой надписи.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБОЗРѢНІЕ.

Москва, 1-го Ноября.

«Наше національное обозрѣніе сегодня мы начинаемъ одной древностью, открытой недавно въ Вагаршапатѣ; давая ей мѣсто на страницахъ нашей газеты, считаемъ нужнымъ сообщить съ нашей стороны нѣкоторыя свѣдѣнія; но прежде чѣмъ сдѣлать это, приведемъ по сему поводу написанное намъ письмо Преосвященнаго Архіепископа Абеда. Вотъ оно.

«Любопытная древность обнаружилась у насъ въ развалинахъ нашего стародавняго Вагаршапата, у восточнаго основанія стѣны его, почти у самыхъ дверей, называемыхъ въ исторіи «Арегъ», за нынѣшнимъ гумномъ сельчанъ, какъ вамъ извѣстно; ибо по сихъ поръ мы не видали достойной древности, свидѣтельствующей о древнемъ величіи помянутой столицы.

տաշած երկար քառանկիւն. գրեթէ մի և կէս արշին Ռուսաց երկայնութիւն նորա և արշին մի լայնութիւն. յորոյ վերայ արձանագրութիւն գրողմեալ՝ գուցէ Տին հռովմէական տառեր՝ ութն տող: Արձանաքարս այս է սպիտակ, ոչ առաւել կարծր, նման այնր վիմի, յորում ի Գեղարգայ ասացեալ յԱյրեւմանս՝ են եկեղեցիք չորք փորածոյք ի միոյ վիմէ. այլ թէ զեւորդ ոչ անհետացեալք են տառքն ընդ հորով, բաց ՚ի քանի մի տողից որպէս անդր, մեզ թուի՝ եթէ արձանագիրս այս ի վերայ երեսաց իցէ կործանեալ ի հող անդր. թուի ևս, որպէս նշամարի անդ, եթէ յաւուրց Ավրելիանոսի իցէ կայսեր հռովմայեցւոց. ուստի և յիշատակ գուցէ ի Տրդատայ մերոյ արքայէ հետէ: Եթէ գտցի ընթերցող այնր, մարթ է ըստ բաւականին պարզել զվթութիւն պատմութեան քաղաքին ի նմին ժամանակի»:

«Ստոյգ է նորին Սրբապնութեան կարծիքն՝ թէ Ա. Աւրելիոս կայսեր ժամանակէն է այս յիշատակարանս, և, որպէս մեզ թուի, վերաբերի 162 թուականին Գրիստոսի, այն է մեր Տիգրան երրորդ թագաւորի օրերին, երբ որ վերստին թագաւոր չայոց կացուցաւ նա ընդ իշխանութեամբ հռովմայեցւոց և ամուսնացաւ Ռոմի անուն օրիորդի հետ, որ Վերոսի Դուկիոսի*) ազգականն էր:

«Այդ արձանագրի ընթերցումը յոյժ դժուարին էր, բայց այդ դժուարութիւնը յաղթուեցաւ մեր բարեկամ ուսումնական պ. Փաւել Միխայելովիչ Լէօնտիեվէ, որ Մոսքուայու համալսարանի ուսուցչական է հռովմէական հնութեանց, և Րուսկիյ Вѣстникъ, Современная Лѣтопись և Московскія Вѣдомости անուանեալ օրագրերի խմբագրեաց և հրատարակեաց մինն է. ուստի մատուցանում ենք նմա հրապարակաւ մեր առ ՚ի սրտէ և լիագոյն շնորհակալութիւնը: Այստեղ տպագրուած արձանագրի Լատիներէն երկաթագրաց մօտ, Փարենթազիզի մէջ եղած նօտր տառերով գրուածքն՝ վերջիշեալ պ. Լէօնտիեվի բացատրութիւնքն են: Սոյն արձանագրիս ընթերցմանը երկու դժուարութիւնք կային, նախ այն՝ զի տառերն

*) Վերոս Դուկիոս գահակից էր Մ. Աւրելիոս կայսեր:
*) Вер. Луцій былъ кесаремъ при императорѣ Авреліанѣ.

«Тамъ, въ указанномъ мѣстѣ у основанія стѣны,—скрытаго подъ землей, когда жители дѣлали кирпичи, въ ямѣ обнаружился продолговатый четырехугольный обтесанный камень, почти въ 1½ аршина длины и аршинъ ширины; на немъ высѣчена, кажется, древними латинскими письменами, надпись въ восемь строкъ.

«Камень-бѣлый, не прочной формацин, подобенъ той скалѣ, гдѣ въ Айривангѣ-Гехардѣ высѣчены четыре церкви изъ одного камня. А что, почему письмена оставались неизвѣстными подъ землей, какъ тамъ, кроме нѣсколькихъ строкъ, намъ кажется, что это произошло оттого, что камень упалъ къ землѣ лицевой стороною; далѣе, онъ, по видимому, со временъ Авреліана, императора римскаго, по этому онъ можетъ быть памятникъ отъ царя нашего Тирidata. Если найдется истолкователь означенной надписи, то возможно будетъ освѣтить нѣсколько темную сторону исторіи города того времени».

«Предположеніе Его Преосвященства, что сей памятникъ со временъ императора А. Авреліана, вѣрно и какъ намъ кажется, онъ относится къ 162 году послѣ Р. Х. т. е. ко времени нашего царя Тиграна Третьяго, когда онъ вторично былъ поставленъ царемъ армянскимъ подъ властью римлянъ и женился на родственницѣ Вер. Луція*), дѣвъ Рупи.

«Чтеніе надписи представляло большія затрудненія, которыя пересилилъ нашъ ученый другъ П. М. Леонтьевъ, профессоръ римскихъ древностей въ Московскомъ Университетѣ и одинъ изъ редакторовъ издателей извѣстныхъ журналовъ Русскаго Вѣстника, Современной Лѣтописи и Московскихъ Вѣдомостей, по этому, публично приносимъ ему нашу сердечную и полную благодарность. Рядомъ съ латинскимъ крупнымъ уставомъ издаваемой надписи, въ скобкахъ курсивомъ слѣдуютъ толкованія г. Леонтьева. Дешифрировка надписи представляла два затрудненія: во первыхъ, буквы такъ

յոյժ խանգարուած լինելով՝ ստացած էին բոլորովն այլ ձև, առաւել նման Յունաց տառերի, քան թէ Լատինացւոց. և երկրորդ այն՝ որ բառերն յոյժ կրճատուած էին:

«Ահա՛ պարզ ընդօրինակուած արձանագրի պատճէնը.

IMP(eratore) CAES(are) M(arco) AVREL(ia) ANTONINO AUG(usto). . .
. GERM(anico) SARM(atico) MAX(imo) TRIB(unicia) POT(estate) IMP(erator) VII CO(n)S(ule) IIII P(atre) P(atriciae) VEXILL(arum) LEG(ionis) XV APOLL(inaris) SUB CAELIO CALVINO LEG(ato) AUG(usti) PRPR (propraetor?) CUR(arte) MA... 1)
SATURNINO TRIB(un) MIL(itum)... 2)
ET ASOEM(et centurione Soaemio?)

спильно были искажены, что пзмѣнивъ совершенно свою физиономію, онѣ скорѣе подходили на греческія, чѣмъ латинскія письмена, во вторыхъ слова были слишкомъ сокращены.
«Вотъ настоящая копія надписи:

«Ի ժամանակս մեծի Կայսեր Յեղարի Մարկոսի Ավրելիոսի Անտոնինոսի Աւգոստոսի... Գերմանիոյ Սարմատիոյ, ունողն զՏրիբունական իշխանութիւն, Կայսեր եօթներորդի, հիւպատոսի չորրորդի, հօր հայրենեաց Վերսիլեարոսի Ժեերորդի Լեգիոնի Ապոլլոնեան, ընդ հրամանատարութեամբ Յելիոսի Կալվինայ, Նուիրակի Աւգոստոսի փոխանակի Պրետորի (°), հոգատարութեամբ Մ... Սատուրնինոսի Տրիբունի մեծի... և...»

«Во времена великаго Императора Кесаря Марка Аврелия Антонина Августа... Германіи Сарматіи, облеченнаго властью Трибуна, Императора седьмаго, Консула четвертаго, Отца отечества Вексплярія XV-го Легиона Аполлона, подъ начальствомъ Целія Кальвина, Легата Августа замѣстителя Рптора? подъ попеченіемъ М... Сатурнина Трибуна великаго... п...»

«Ի վերջոյ յաւելացնենք և այս՝ թէ ըստ մեր կարծեաց այս հռովմէական արձանագրով վէմն՝ այլ հնութեանց հետ ի միասին բերուած լինի Արտաշատէն ՚ի Վաղարշապատ ՚ի 197 թուականին Գրիստոսի, երբ որ Տիգրանի յաջորդ Վաղարշ թագաւորն փոխադրեց այնտեղ իւր արքունիքը» («Ճամբաւորեր Ռուսիոյ», 1862, 1 դեկտ., № 37):

«Въ заключеніе прибавимъ и слѣдующее: по нашему мнѣнію, этотъ камень съ римской надписью въ числѣ другихъ древностей, вѣроятно, перевезенъ изъ Арташата въ Вагаршапатъ въ 197 году послѣ Р. Хр., когда преемникъ Тиграна царь Вагаршъ перенесъ туда свой дворецъ». («Вѣстникъ Россіи» 1862, 1 Дек., № 37).

1) Այս յատուկ անունս մնայ անընթեռնելի:
2) Այստեղ երկու բառք մնան անընթեռնելի:
1) Имя собственное неразборчиво.
2) Тутъ два слова не поддаются чтенію.

Կաշխատեմ տալ մի այլ անգամ յիշեալ արձանաքարի վերայից մի նոր, թերեւս աւելի յաջող ընդօրինակութիւն («Տարազ», 1904, № 22) *):

Постараюсь въ другой разъ дать новую, можетъ быть, болѣе точную копію съ названной надписи. («Таразъ», 1904, № 22) *).

ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԷՈՍ ԵՊԻՍԿ. ԳԷՈՐԳԵԱՆ.

Епископъ Бардугимеосъ Георгьянъ.

27 Մայիսի 1904 թ.,
'ի ս. Էջմիածին:

Мая 27-го 1904 г.,
Св. Эчмиадзинъ.

*) Այս յօդուածը նոյնուժամբ ուղարկուած է և՛ «Բաղմաղկպին» և՛ «Բիզանդիոններն»:
*) Эта статья безъ измѣненія отослана также въ редакціи «Базмавепа» и «Бюзандіона».

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԸ ԵՒ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆԸ ԻՐԵՆՑ ՍԿՋԻՆԱԿԱՆ ՏԵՂՈՒՄԵՆ ԵՆ

ВАГАРИШАПАТЪ И СВ. ЭЧМИАДЗИНЪ СТОЯТЪ НА СВОЕМЪ ПЕРВОНАЧАЛЬНОМЪ МѢСТѢ.

II.

«Եւ որ անկցի ի վերայ վիմիս այտրիկ՝ փշրեսցի, և լոյր վերայ անկցի՝ հոսեսցէ զնա»:
(Մ. Մ. ԻՍ. 44):

«И тотъ, кто упадетъ на этотъ камень, разобьется; а накого онъ упадетъ, того раздавить».
(Ев. отъ Мате. г. 21 с. 44).

Իմ նախորդ յօդուածը (տես «Տարազ», № 22) գրել էի «Մշակի» № 105 լրջս ահսնելուց անմիջապէս յետոյ՝ «Հէն Վաղարշապատ» խօսքի դէմ: Այն յօդուածս գեւ լրջս չտեսած՝ պարօն Լ. նոյն «Մշակում», № 109, 110, 112, 114, «Ճնադրատական պեղումները» խորագրի տակ յօդուածով այնքան առաջ զնայ և յափրշտակուեց, որ պեղումները — մասնաւորապէս Խաչիկ վարդապետի՝ Զուարթնոց եկեղեցու պեղումները — շնորհիւ «շապարհ» Բիւննէր և Կոստէր Զարբուսի՝ յայտարարեց: «Յայտնի է, ասում է, որ ահա երկար տարիներ են, ինչ մեր պատմական անցեալը ներկայացնող յիշատակարանները սկսել են նոր զնահատութեան ենթարկուել: Կատարվել է և այժմ էլ կատարվում է մի ամբողջ յիդափոխութիւն, որի մէջ, ի հարկէ, շատ սրբութիւններ և կուռքեր ջարդվում, անյայտանում են, տեղի տալով նոր ճշմարտութիւններին: Մեր հին պատմութիւնը կատարելապէս կերպարանափոխվում է: Եւ որպէս զի զոնէ

Мою предыдущую статью (см. «Таразъ» № 22) я написалъ непосредственно по выходѣ въ свѣтъ № 105 «Мшака», противъ выраженія «древній Вагаршапатъ». До появленія этой статьи г. Л., въ №№ 109, 110, 112, 114 того же «Мшака» помѣстилъ статьи подъ заглавіемъ «Археологическія раскопки», въ коихъ онъ такъ далеко зашелъ, что по поводу раскопокъ—въ частности предпринятыхъ Хачикомъ вардапетомъ въ развалинахъ церкви Звартноцъ, онъ въ увлеченіи возвѣстилъ, что много святымъ и идоловъ сокрушено! «Извѣстно, говоритъ онъ, что въ продолженіи долгихъ лѣтъ памятники, представляющіе наше историческое прошлое, начали подвергаться новой оцѣнкѣ. Совершался и нынѣ еще совершается цѣлый переворотъ, въ коемъ, конечно, много святыхъ и идоловъ сокрушается, исчезаетъ, уступая мѣсто новымъ истинамъ. Наша

այս նոր կերպարանքի մէջ նա պարունակէ իր մէջ որքան կարելի է շատ ճշմարտութիւններ, հարկաւոր է շատ նոր փաստեր դուրս հանել, տալ զիտութեան ձեռքը: Պեղումները պիտի տան այդ փաստերը: Խօսքը ի հարկէ հին և նոր Վաղարշապատների, անխուսափելիպէս և՛ էջմիածիններէ, շուրջն էր: Պարոն Լ. Թունդ համոզուած է, որ «Զուարթնոցի կողքին երևացող բլուրները, անկասկած (ասում է), մի հին բաղնիքի փլատակներն են պահուած իրանց մէջ»: Գաղաքի անունն էլ հօ սկզբից միրտել են: Վայր տարել է մեր էջմիածինն...

Յիշեալ իմ յօդուածը, — հանդերձ մեր Թանգարանում պահուած յունա-լատինական երկաթագիր տառերով արձանաքարի մասին «Նամբաւարեր Թուսիոյ» շաբաթաթերթի (1862 թ. № 37) յօդուածով, — և ներկայս լոյս տեսնելուց և կարգացուելուց յետոյ, յոյս ունիմ որ այսուհետև հայ թերթերը, շահագործող վարդապետը, կհօները և առհասարակ ուրիշները պիտի ընդ միշտ դադարեն և հանգիստ թողնեն մեր համազգային Մէջ Սրբոսկիւնը:

Ներկայ յօդուածովս տալիս եմ յիշեալ արձանաքարի վերայից խկութեամբ իմ ընդօրինակած աւելի յաջող և ուղիղ պատճէն, այլև ի միջի այլ խնդիրների պարզում, սեպհական վերձանութեամբ, և արձանագրից կախուած գլխաւոր խնդիրը: Բայց նախ մի քանի ծանօթութիւններ. —

Արձանաքարի վերայ տառերի բռնած տարածութիւնն է ըստ երկայնութեան՝ 93 սանտիմետր, իսկ ըստ լայնութեան՝ 61 սանտ.: Բ-րդ տողի մէջ կիսով չափ պարագ է. թուում է թէ ջնջած են: Է-րդ և Ը-րդ վերջին երկու տողերը համեմատաբար նեղացրուած են, իսկ տառերը՝ թէ սղուած են և՛ թէ փոքրացրուած: V և U

древняя исторія кореннымъ образомъ видоизмѣняется. А для того, чтобы она, по крайнѣй мѣрѣ, въ своемъ новомъ фазисѣ, заключала бы какъ можно больше истинъ, необходимо извлечь по больше новыхъ данныхъ—дать въ руки науки. Раскопки должны дать такія данныя». Рѣчь идетъ, несомнѣнно, о древнихъ и новыхъ Вагаршапатахъ и неизбѣжно связанныхъ съ ними—Эчмиадзинахъ. Г. Л. твердо убѣжденъ, что «бугры около Звартноцъ, навѣрное (говоритъ онъ) скрываютъ въ себѣ развалины одного стараго города». Городу же они давно нарекли имя. Горе нашему Эчмиадзину!...

Надѣюсь, послѣ появленія моей статьи и еженедѣльнаго журнала «Вѣстника Россіи» (1862 г. № 37) — касательно хранящагося въ нашемъ музеѣ камня съ греколатинской надписью армянскія газеты, эксплуатирующій вардапетъ, разные Лео и вообще все другіе на всегда замолчатъ и перестанутъ беспокоить нашу національную Великую Святиню.

Въ настоящей статьѣ я даю болѣе вѣрную и точную копію съ помянутой надписи, и между прочими вопросами, собственной дешифровкой поясню главный вопросъ зависящій отъ надписи. Но предварительно сдѣлаю нѣсколько замѣчаній.

Пространство занимаемое буквами на камнѣ въ длину имѣетъ 93 сантиметра, въ ширину—61 сант. Средина 2-ой строки на половину пуста и по видимому вывѣтрилась; послѣднія двѣ строки, 7-ая и 8-ая сравнительно стиснуты и буквы такъ же стиснуты и сокращены. Буквы V и U равно и

տառերը միմեանցից զրեթէ չեն տարբերվում: նոյնպէս և C և G տառերը չեն տարբերուում: A տառերը, ոմանք այս և ձեն ունին, իսկ ոմանք՝ այս և L տառերը աւելի քան երկու տեղ նման են ճիշտ պարզ I տառին, տես օրինակ Ե-րդ տողում APOIL, փոխանակ՝ AROLL. և Ը-րդ տողում՝ IEG, փոխանակ՝ LEG: Նոյն Ը-րդ տողում մի տեղ էլ L փոքրացրուած է շրջուն. այնպէս էլ դնում եմ*): Բացի այս, I տառերը և 1 թուանշանները նոյն են, բնաւ և ոչ մի անգամ չեն դանազանուում միմեանցից: Զ-րդ տողում O տառը փլատուած է, իսկ CUR բառը կասկածելի է՝ C և R եղծուած լինելով: Է-րդ տողում առաջին E, T, I, B. իսկ Ը-րդ տողում՝ առաջին B, T փլատուած լինելով՝ մին կամ միւսը նոյնպէս կարող են կասկածելի լինել:

C и G своимъ внѣшнимъ очертаніемъ почти не отличаются одна отъ другой. А изображается Л, а иногда А: L въ двухъ случаяхъ похожа на I, напр. на 5-ой строкѣ APOIL вм. AROLL; въ 8-ой строкѣ IEG вм. LEG. Въ одномъ мѣстѣ 8-ой же строки L высѣчена круглой; такъ и оставляю*).

Кромѣ того, буквы I и числительныя I подобны и совсѣмъ не разнятся между собой. На 6-ой строкѣ буква O повреждена, а слово CUR сомнительно вслѣдствіе искаженія C и R. На 7-ой строкѣ первыя E, T, I, B и на 8-ой первыя B, T повреждены и нѣкоторыя изъ нихъ такъ же могутъ казаться сомнительными.

- ա) IMP CAES M AVREL ANTO
- բ) NINO AVG GER
- գ) MA SARM MAX TRIB POT
- դ) IMP VII COSIII PP VEXILL
- ե) LEG XV APOIL SUB CAELIO CAL
- զ) VINO LEG AVG PRPR CUR MA
- է) AGENTELICINIOSATURNINO TRIB
- ը) MIL BIAVREL LABRASET IEG ELU SOEM

Այստեղ խկականի վերայ, նոյնպէս և՛ Ալիշանի «Այրարատ»-ում բերուած լուսանկարի վերայ «չէ՛ ընթերցողը թող տեսնէ որ վերջին բառերն են ELU SOEM, և ոչ թէ՛ ET ASOEM ինչպէս «Նամբաւարեր»-ից առնուած պատճէնումն է. կամ՝ ոչ թէ՛ ejusdem ինչպէս պիտի տեսնենք «Journal Asiatique»-ից Ալիշանի բերած օրինակում: Բացի այս, ուրիշ շատ տարբերութիւններ ևս նկատելի են իմ և միւսների ընդօրինակութեանց մէջ:

Здѣсь на подлинникѣ и фотографическомъ снимкѣ въ «Айратѣ» о Алишана *мытъ* читатель можетъ видѣть, что послѣднія слова ELU SOEM, а не ET ASOEM какъ въ копіи, взятой изъ «Вѣстника», или не ejusdem, какъ увидимъ на спискѣ о. Алишана изъ «Journal Asiatique».

Сверхъ этого, немало замѣчается вариантовъ между моими и списками другихъ.

* «Արարատի» մէջ սխալմամբ ասուած է «Դ-րդ և Ը-րդ տողերի մէջ երկու տեղ L փոքրացր...»: * Вѣ «Аратѣ» ошибочно сказано: между 4-ой и 8-ой строками въ *двухъ* мѣстахъ L высѣчена...

Հոգելոյս Ալիշանը արձանագրի լուսանկարը զետեղել է իւր «Այրարատ»-ում (եր. 206), հանդերձ Լէոնի Ռընիէ «փռանկ» հնախօսի մի այլ վերձանութեամբ. բերել է և՛ այլոց և իւր կարծիքները: Լէոնի Ռընիէի վերձանութեան օրինակը, և թարգմանութիւնը.

«Imperatori Caesari Marco Aurelio Antonino Augusto (Commodo) Germanico Sarmatico Maximo Tribunicia potestate Imperatori VII, Consuli III, Patri Patriae, Vexillarij Legionis XV Apollinaris sub Caelio Calvino Legato Augusti Propraetore curam agente, Licinio Saturnino Tribuno militum et Aurelio Labrase Centurione Legionis ejusdem»².

և իմաստն է այս ինչ. «Դրօշակակիրը Ապոլլինարեան լեգէոնի ժե՛ն³, որոց էին կայսերական նուիրակ՝ Կելտոս Կալուինոս, տրիբուն զօրաց՝ Լիկինիոս Սատուրնինոս, և հարկերապետ Աւրելիոս Լաբրազ. կանգնեն զԵրշտակն Կայսեր Մ. Աւրել. (Կոմոդ.) եօթնիցս Տիրապետի չորիցս հիւպատի և չօր հայրենեաց»⁴).

Հնարաններից ոմանք կարծել են թէ արձանագրի Բ-րդ տողում ջնջուածը եղած լինէր Կոմոդոս (180—192). որովհետեւ, ստու՛մ են, III անգամ Կոնսուլ ընտրուել — եղել է Կոմոզոսը, մինչ Մ. Աւրել.

Фотографическій снимокъ съ надписи покойный о. Алишанъ помѣстилъ на стр. 206 своего «Айрарата» съ дешифровкой «французскаго» археолога Л. Ренье, при этомъ онъ приводитъ свое и мнѣнія другихъ. Вотъ чтеніе и переводъ Л. Ренье:

смыслъ такой: «Знаменосцы Аполлинарія легиона XV³), конми были: императорскій легатъ, Целій Кальвинъ, трибунъ войскъ, Лициній Сатурнинъ, и центуріонъ Аврелій Лабразъ, ставятъ памятникъ Императору М. Аврелію (Коммоду) Императору VII, Консулу IV и Отцу отечества»⁴).

Нѣкоторые изъ археологовъ полагали, что на 2-ой строкѣ стерто имя Коммода (180—192), потому что, говорятъ они, Коммодъ III раза былъ избранъ консуломъ, между тѣмъ какъ М. Аврелій и сопрестольникъ (ке-

²) «Journal Asiatique», 1862, Fevrier («Այրարատ»):

³) Սովորական կայանք այս լեգէոնի էին 'ի Կապադովկիա, և կողմնակալ գաւառին հաւանական է և՛ թէ վասն շփոթիցն 'ի Հայս էած ընդ իւր զլեգէոնն զայն (անդ. Ալիշան):

⁴) Սակաւ ինչ այլազգ ընթերցեալ, և զվերջին տողն ոչ է կարացեալ վերձանել՝ Պօղոս Միխայելովիչ Լէոնտիև, վարժապետ Հոռովէական հնումեանց Համալսարանին Սոսկուայ. ուր և Համբարաբեր հայ լրագրի (Թիւ 37, 1861, դեկտ. 1) հրատարակեալ է. և խմբագիրն (Զ. Մսերեանց) համարի զվէմն Սերտաշատայ փոխեալ այսր (Վաղարշապատ) առ Վաղարշաւ, չունելով նորա 'ի մտի զվերոյնշանակեալ պատմութիւնս օտար (Դիոն Կաս. և Յուլ. Կաս.) հեղինակաց (անդ. Ալիշան):

²) См. «Journal Asiatique» 1862, Fevrier («Айраратъ»).

³) Обычное мѣсто стоянки этого легиона находилось въ Каппадокіи и начальникъ края, вслѣдствіе смутъ, возникшихъ въ Арменіи, вѣроятно привелъ его туда (тамъ, Алишанъ).

⁴) П. М. Леонтьевъ, проф. римскихъ древностей въ Московскомъ Университетѣ, нѣсколько иначе читаетъ это мѣсто, но послѣднюю строчку онъ не разобралъ, гдѣ въ армянскомъ Вѣстникѣ (37, 1861. Дек. 1-го) издано и редакторъ З. Мсерианцъ полагаетъ, что камень перевезенъ сюда (въ Вагаршапатъ) при Вагаршѣ, не имѣя въ виду вышеуказанную исторію иностранныхъ (Діонъ Кас. и Іон. Кап.) авторовъ (тамъ же у о. Алишана).

լիոս և զահակիցն Դուկիոս Վերոս՝ իւրաքանչիւրն III անգամ: Բացի այս, ստու՛մ են, որովհետեւ Կոմոզոսի մահից յետոյ Հոռովմայեցոյ Մերակոյարը հրաման է արձակած եղել՝ ջնջել ամէն տէր նորա անունը, որ և ջնջել են: Ոմանք էլ կարծել են թէ այդտեղ գրուած է եղել PART ARMEN — Պարթևական և հայկական, — զի Մ. Աւրելիոս և Դուկիոս Վերոս ստացած են այդ տիտղոսները, — իսկ «ազգանախանձ ոմն կամ ոմանք հայկազունք մրձահար ջնջեալ են զմակղիրսն»: — Զ. Մսերեանցի՝ վերը առաջ բերածս կարծիքը գիտէ ընթերցողը: — Ալիշանը կարծել է թէ այդ արձանը կապադովկիայի կուսակալ Սատուրոս Պրիսկոսի յաջորդ Մարտիոս Վերոսը լինի կանգնեցրած. որը, ըստ Դիոնի Կասս. և Յուլ. Կապիտոլինոսի՝ «եկն 'ի Նոյ-Քաղաք, ուր կարգեալ էր Պրիսկոսի դուռնդ հոռովմայեցի պահապանաց, և զնորասերսն նուաճեալ՝ արար զայն զուխ քաղաքաց հայոց». և յարակցում է. «զիարդ և է՛ այս յայս է զի եթէ ոչ քսան կամ երեսուն՝ զեթ տան ամօք յառաջէ քան զ193 թուականն, յորում չեւ եւս էր թագաւորեալ Վաղարշ, ըստ մերոյս» (պատմագրաց):

606/39

Արձանագրի այժմեան իմ ընդօրինակութեամբ ներկայ հրատարակութեանս մէջ, և սուած ծանօթութիւններովս յայտնի է՝ որ L տառերը — մի քանիսը I տառից կամ 1 թուանշանից չեն տարբերուում: պարագայ՝ որը ինձ իրաւունք է տալիս ենթադրել՝ որ պէտք է կարդալ COSL III, և ոչ թէ COS III: Իմ այս կերպ վերձանութեամբ բացատրում է և՛ չորրորդ

сарь) его, Луцій Верь только трижды избирались. Кроме того, говорятъ, что такъ какъ послѣ смерти Коммода римскій сенатъ издалъ указъ — стереть его имя на всѣхъ памятникахъ, что и было исполнено.

Другіе думали, что тутъ написано было PART ARMEN — Пароянскій и Армянскій, такъ какъ М. Аврелій и Луцій Верь эти титулы получили (за заслуги) и «нѣкій ревнитель національной чести или кто-то изъ Армянъ ударомъ молота уничтожилъ означенныя прозвища». Съ вышеприведеннымъ мнѣніемъ Мсерианца читатель знакомъ. О. Алишанъ полагалъ, что памятникъ поставилъ преемникъ начальника каппадокійскаго Статія Приска Марцій Верь, который, по свидѣтельству Діона Кассія и Юл. Капитолина, «прибылъ въ Норъ-Казакъ (т. е. Вагаршапатъ), гдѣ Прискъ оставилъ римскій гарнизонъ и покоривъ любителей новостей, сдѣлалъ его главой армянскихъ городовъ», и при семь присовокупляетъ, но чтобы тамъ ни было, продолжаетъ онъ, ясно одно, что это случилось не за двадцать или тридцать, а за десять лѣтъ до 193 года, когда Вагаршъ не воцарился еще, по сообщенію нашихъ» (историковъ).

Въ моемъ предлежащемъ изданіи собственнаго списка надписи и изъ сдѣланныхъ замѣчаній ясно, что буквы L, нѣкоторыя I или числительное I не различаются между собой, обстоятельство, дающее мнѣ право предполагать, что — слѣдуетъ читать COSL III, и не COS III. Такой дешифровкой моею разрѣшается ли вопросъ



թէ երրորդ՝ Կանսիւլի խնդիրը: Խնդիր, որի առաջ Ալիշանը խոստովանեց իւր և Ժամանակի գիտունների անձեռնհասութիւնը—«Թողուք Հմտագունից և Հնագիտաց լուծանել զխնդիր Դ Հիւպատութեանն և զայլնն ևս» (անդ): Մանաւանդ որ SOEM-ի կողքին այժմ Կոմսոս ենթագրելը՝ և՛ բացարձակ անսխրոնիւմ (անժամանակակցութիւն) պիտի համարուի, ինչպէս պիտի տեսնենք:—Ալիշանը մոռանում է, իսկ Զ. Մսերեանցին թերևս անձանթ է՝ որ Հռովմայեցոց Թուկիդիտէս զորավարի ձեռքով Սոյեմին Թագաւորեցրած մայրաքաղաքին Դիոնը անուանում է և՛ Ալքառաք և Նոր-Քաղաք. իսկ Յուլի Կապիտոլինոսը՝ որչափ զիտեմ՝ Արտաշատ Ժայն:— Իմ բացատրութիւններից յետոյ կը մնայ հասանալի կարծիք միայն այն՝ թէ ջնջուած տեղում գրուած լինէր PART ARMEN. բացի պատմութեան մէջ և Հին գրամների վերայ, այսօր էլ Հռովմի Piazza Colonna հրապարակում կանգուն մնացած Մ. Աւրելիոսի կանգնեցրած կոթողը պատուանդանի վերայ խոշոր տառերով փորագրուած՝ կարգացում են նորա այդ յաղթականի տիտղոսները — «M AVRELIUS IMP ARMENIS PARTHIS GERMANIS» (նամակ Հռովմից, «Մշակ», 1904, № 143): Սակայն եթէ նոյնչափ և աւելի ևս հաւանական չթուի կարծել ըստ իս՝ որ ջնջուածը լինէր LOUC VEROS — Մ. Աւրելիոսի գահակցի անունը. միայն թէ IMP VII նոյնպէս յարմարի Ղ. Վերոսին:

Արձանագրից կախուած զիտուոր խնդիրը պարզելու համար,—այն՝ զոր նոյն արձանագրով զբաղուող Աբէլ Ալքեպիսկոպոսը, Զ. Մսերեանցը, Պաւ. Մ. Լէոնտիեվը, Լէոնի Ռընիէն, Ալիշանը, և ոչ ոք չէ մտնում հնարան, պատմաբան կամ գիտնական ցայսօր յաջողած են պարզել — այժմ առաջ բերեմ չայոց Հին մի շրջանի

о четвертомъ или третьемъ консулѣ, вопросъ, въ коемъ Алишанъ призналъ свою и современныхъ ученыхъ некомпетентность, говоря «предоставимъ болѣе опытнымъ и археологамъ рѣшить вопросъ о четвертомъ консулствѣ (тамъ же) тѣмъ болѣе, что при словѣ Soem нынѣ предполагать Коммодъ — слѣдуетъ признать за явный анахронизмъ, какъ увидимъ ниже.

(Тамъ) — Алишанъ забываетъ, а З. Мсерианцу, вѣроятно, неизвѣстно, что городъ, въ которомъ римскій полководецъ Фукидидъ воцарилъ Соема, Діонъ называетъ и *Арташатомъ* и Норъ-Кахакомъ, а Ю. Капитолинъ, насколько мнѣ извѣстно, *только* Арташатомъ. — Послѣ моихъ объясненій, *правдоподобнымъ* остается только мнѣніе, что на стертомъ мѣстѣ были писаны слова PART ARMEN; кромѣ исторіи и древнихъ монетъ и до сихъ поръ еще сохранился въ Римѣ, на площади Piazza Colonna поставленный М. Аврелиемъ обелискъ, на пьедесталѣ котораго высѣчены и читаются его побѣдные титулы: AVRELIUS IMP ARMENIS PARTHIS GERMANIS, (см. письмо изъ Рима, «Мшакъ», 1904, № 143).

Однако, если столь же вѣроятнымъ не покажется моя догадка, что стерто LOUC VEROS, имя кесаря (соправителя) М. Аврелия, все же IMP VII подходит Л. Веру.

Для поясненія зависящаго отъ надписи главнаго вопроса, который не могли выяснить занимающийся той же надписью архіепископъ Абель, З. Мсерианецъ, Леонтьевъ, Л. Ренье, Алишанъ и ни одинъ другой археологъ, историкъ или ученый, я приведу вкрат-

(35—169) Հիւպատութիւնը, վերին աստիճան համառօտելով, որի մասին մեր ազգային պատմահայր Մովսէս Խորենացին զուցէ տեղեկութիւն չի ունեցել, բայց լու է ասել թէ լու է առաւելութիւն ապով Քրիստոսի հետ թղթակցող Աբգարից տանել իւր պատմութեան թելը.—

Հռովմայեցոց Տիրերիոս կայսրը 35 թուին Թագաւորեցրեց Հայոց վերայ (Արտաշատում) վրաց արքայ Փարամանի եղբայր Միհրդատին. սորան սպանեց և տեղը յաջորդեց նոյն Փարամանի որդի Հռազմիզդը՝ 45—53 թիւը: Այս Հռազմիզդի տեղ Խորենացին ունի խառնակ շնորհք Երուանդ Արշակունի: Պարթևաց զիւցաղն Վաղարշ Ա. հալածելով Հռազմիզդին, որին չայերը ևս առում և չէին համակերպուում, Թագաւորեցրեց Հայոց վերայ իւր կրտսեր եղբայր (Տիրիթ կամ) Տրդատին 53 թ.: Հռովմայեցոց խոհական և քաջ զորավար Դոմեաիոս Կորբուլոնի յաղթութեամբ Տրդատը, երկուստէք համաձայնութեամբ, զնջանելով գնաց Հռովմ ներքին ձեռքից փառաւոր հանդիսաւորութեամբ Թագաւորուեց 64—66 թ. և վերադարձաւ՝ վերաջինեց Կորբուլոնի իսպառ աւերած (58) մայրաքաղաք Արտաշատը: Այս Տրդատի տեղ Խորենացին ունի Արտաշէս Բ., այնպէս որ Քարաքաշեանը սորան նոյնացնելով՝ անուանում է «Տրդատ—Արտաշէս»*):

цѣ любопытную исторію изъ древняго періода Арменіи (35—169), о чемъ отецъ исторіи Арменіи, Моисей Хоренскій не имѣлъ свѣдѣній, или лучше сказать, умолчалъ, предпочитая продолжать нить повѣствованія съ Абгара, переписывавшагося съ І. Христомъ.—

Римскій императоръ Тиверій въ 35 году назначилъ царемъ надъ Армянами (въ Арташатѣ) Митридата, брата иверійскаго царя Фарсмана; его убивъ, занялъ его мѣсто сынъ того же Фарсмана, Радамистъ 45—53 г. Въмѣсто Радамиста у М. Хоренскаго—аршакидъ Еруандъ, рожденный *вслѣдствіе противоположеннаго сочетанія*. Пароянскій герой Вагаршъ I, изгнавъ Радамиста, котораго и Армяне не терпѣли и не могли примириться съ нимъ, поставилъ царемъ надъ Армянами своего младшаго брата (Тирита или) Тиридата въ 53 году. Послѣ побѣды благоразумнаго и доблестнаго римскаго полководца, Домиція Корбулона, съ обоюднаго согласія (воюющихъ сторонъ) Тиридатъ отправился въ Римъ и *при пыльномъ торжествѣ* получилъ корону изъ рукъ Нерона въ 64—66 г., вернулся обратно и возобновилъ разоренный до основанія (въ 58 г.) Корбулономъ Арташатъ. Въмѣсто этого Тиридата у Хоренскаго—Арташесъ II-ой; Каракашъ уподоб-

*) Հռազմիզդը = Խորենացու Երուանդ. և Տրդատը = Խորենացու Արտաշէս Բ.: Երուանդը Թագաւորում էր Երուանդակերտում՝ երբ Արտաշէս Բ. սպանեց նորան ճէնց այնտեղ: Ուրեմն այս ևս մի նոր ապացոյց է իմ վաղուց յայտնած այն կարծիքի համար՝ թէ «Յոյն և հռովմայեցի ճին մատենագիրների Հայոց մայրաքաղաք Արտաշատը՝ էր մեր Երուանդակերտը (և Վաղարշապատը)», և թէ՛ «Կորբուլոնի զբաւած աւերած Արտաշատը՝ էր Խորենացու Երուանդակերտը». տես «Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ», Բ. հատ. եր. 132—154:

Պարթև Տրդատ—Արտաշէսին յաջորդում է կարճ ժամանակով որդին «մոլեզինն» Արտաշատը, ապա թագաւորեց սորա եղբայր Աշխադար՝ 82—108 թիւը: Պարթևաց արքայից արքայ Խոսրով Ա. մերժեց Աշխադարին չայոց գահից՝ համարելով միտեալ առ հռովմայեցիս, և փոխան թագաւորեցրեց իւր եղբորորդի Պարթամասիրին՝ 109 թ.: Տրայիանոս կայսրը վշտացաւ և պահանջեց Խոսրովից՝ յետ կոչել իւր կարգած այդ նոր թագաւորին. Խոսրովը չուզեց լսել իսկ Տրայիանոսը մեծ պատրաստութեամբ զիմեց չայաստանի վերայ, Պարթամասիրը գահընկեց եղաւ և սպանուեց 114—115 թ.: չայաստանը առ ժամանակ կառավարեց հռովմայեցի կուսակալը: Տրայիանոսը յաջորդ տարին արշաւեց Պարթևաց վերայ, գրաւեց Տիգրոնը, մայրաքաղաք Բաբելոնը, Սելևկիան և Շոշ: Խոսրովը հարձական եղաւ: Տիգրոնում կայսրը հանդիսաւորութեամբ անձամբ թագ դրեց Աշխադարի որդի Պարթամասպատի զուխը և կարգեց Պարթևաց վերայ թագաւոր՝ նոցա թշնամուն և թշնամու որդուն: Տրայիանոսը զարձաւ Իտալիա, ճանապարհին մեռաւ Կիլիկիայում: Պարթևք մերժեցին Պարթամասպատին:

Տրայիանոսին յաջորդեց Ադրիանոսը (117—138): Սորա ժամանակ Խոսրով Ա. զարձաւ կրկին նստեց Պարթևաց գահը, և Պարթամասպատը նստեց չայոց գահը՝

*) Радамистъ—Еруанду Хоренскаго, Тиридатъ—Арташесу II-ому. Еруандъ царствовалъ въ Еруандакертѣ, гдѣ его убилъ Арташесъ II. Ерго, это новое доказательство въ пользу мною раньше высказаннаго мнѣнія, что столица Арменіи Арташатъ «у древнихъ греческихъ и римскихъ писателей есть нашъ Еруандакертъ (и Вагаршапатъ)» и что «Корбулономъ взятый и разоренный Арташатъ былъ Еруандакертъ Хоренскаго», (см. «Хор. надо толковать Хоренскимъ» ч. II, стр. 132—154.

ляя ихъ, называетъ «Тиридатъ—Арташесъ»*).

Пароянину Тиридатъ — Арташесу унаследовалъ недолго сынъ «буйный» Артаваздъ, затѣмъ воцарился братъ, Ашхадаръ 82—108. Пароянскій царь царей Хосровъ I свергнулъ его съ армянскаго престола за приверженность къ римлянамъ и вмѣсто него поставилъ царемъ своего племянника Пароамасира въ 109 г. Императоръ Траянъ выразилъ свое неудовольствіе и потребовалъ у Хосрова — отозвать поставленнаго имъ новаго царя. Хосровъ не послушался и Траянъ съ сильной арміею двинулся въ Арменію; Пароамасиръ былъ свергнутъ съ престола и убитъ въ 114—115 г. Арменія на время управлялось губернаторомъ. Въ слѣдующемъ году Траянъ выступилъ въ походъ противъ Пароянъ, взялъ Ктезифонъ, столицу Вавилонъ, Селевкию и Шошъ. Хосровъ былъ изгнанъ. Въ Ктезифонѣ императоръ торжественно возложилъ корону на голову Пароамаспата, — сына Ашхадара и назначилъ царемъ надъ Пароянами ихъ врага и вражескаго — сына. Траянъ повернулъ въ Италію и на пути умеръ въ Киликіи. Парояне отвергли Пароамаспата.

Преемникомъ Траяна былъ Адрианъ (117—138). При немъ Хосровъ I вернулся и снова занялъ пароянскій престоль, а Пароамаспата воцарился

118—139 թիւը: Ադրիանոսին յաջորդեց Անտոնինոս Պիոս (138—161), իսկ Պարթևաց Խոսրով Ա. նին՝ Վաղարշ Բ. (121—149). Անտոնինոս Պիոսը թագաւորեցրեց չայոց վերայ Պարթամասպատի որդի Աքիմենիդին՝ 140—159 թ.: Աքիմենիդին յաջորդեց որդին Սոյեմնոս՝ 159—169 թիւը. Սոյեմնոս՝ որդի Աքիմենիդի, որդոյ Պարթամասպատի, որդոյ Աշխադարի, եղբոր Արտաշատի, որդոյ Տրդատ—Արտաշէսի, եղբոր Պարթևաց Վաղարշու Ա. *):

Վաղարշ Բ.ին յաջորդեց Վաղարշ Գ. (149—191), իսկ Անտոնինոս Պիոսին յաջորդեց Մարկոս Աւրելիոս (161—181) և (աթոռակցութեամբ) Դուկիոս Վերոս (161—169): Վաղարշ Գ.ի Խոսրով զօրավարը մտաւ չայաստան. Սոյեմնոսը օգնութիւն խնդրեց հռովմայեցոյ՝ Կապադովկիայի կուսակալ Սեւերիանոսից. պատերազմը տեղի ունեցաւ Եկեղեաց գաւառում և ձախող վախճան թէ՛ Պարթևաց և՛ թէ՛ մանաւանդ հռովմայեցոց համար: Սոյեմնոսը խոյս տուեց հռովմ. ուր ստացաւ պատիւ Սինկղիտոսութեան. Սեւերիանոսը սպանուեց այդ պատերազմում, իսկ Խոսրովը գերի ընկաւ և մեռաւ բանտում: Հռովմայեցոց կորուստը աւելի մեծ էր, յաղթութիւնը և չայաստանը Պարթևաց ձեռքումն էր (161—162):

Այս պարտութեան լուրը վերգովեց հրպարա հռովմը. Դուկիոս Վերոս կայսրը անձամբ զիմեց արևելք. «Վերոսի հասեալ յԱսորիս՝ հատանէր յանառակութիւն: ՅԱնտիոք և ի Դափնէ կրթէր զանձն ի զօ-

въ Арменіи 118—139 г. За Адрианомъ слѣдовалъ Антонинъ Пій (137—161); пароянскому Хосрову I-ому унаследовалъ Вагаршъ II (121—149 г. Антонинъ Пій назначилъ царемъ надъ Армянами Ахименида (140—159), сына Пароамаспата. Ахимениду унаследовалъ — сынъ его Соемъ 159—169 г. Соемъ, сынъ Ахименида, — сына Пароамаспата, сына Ашхадара, брата Артавазда, — сына Тиридатъ—Арташеса, брата пароянскаго Вагарша перваго*).

Вагаршу II-му унаследовалъ Вагаршъ III (149—191), а Антонину Пію—Маркъ Аврелій (161—181), съ кесаремъ Луціемъ Веромъ (161—169). Вагарша III-го полководецъ Хосровъ вступилъ въ Арменію. Соемъ просилъ помощи римской у губернатора каппадокійскаго, Северіана, битва произошла въ области Екегіацъ и была несчастной какъ для Пароянъ, такъ и особенно для Римлянъ. Соемъ удался въ Римъ, гдѣ удостоился званія сенатора. Северіанъ палъ въ сраженіи, а Хосровъ попалъ въ плѣнъ и умеръ въ тюрьмѣ. Велика была потеря Римлянъ, побѣда и Арменія досталось Пароянамъ (161—162).

Вѣсть объ этомъ поражении возмутила гордый Римъ; императоръ Луцій Веръ лично выступилъ на востокъ. «Веръ прибылъ въ Сирію, предавался распутной жизни. Въ Антиохіи и въ

*) Սոյեմնոսի որդին՝ Սանատրուկ, սորա՝ Վաղարշ, սորա՝ Տրդատ Բ., ապա Արտաշատը ոմն, ապա Տրդատ Գ.—ժամանակակից Դիսկղիտիանոսի և Կոստանդիանոսի (տես «Քննական պատմ. Հայոց», Բ. հատ. եր. 262—277. և Գ. հատ. եր. 1—7):

*) Соема сынъ—Санатрукъ, этого—Вагаршъ, этого—Тиридатъ II; нѣкій Артаваздъ, потомъ Тиридатъ III, современникъ Диоклетіана и Константина (см. Критич. Ист. Арменіи Каракаша т. II стр. 262—277 и т. III стр. 1—7).

ОПЕЧАТОКЪ.

Стр. 11. Ритора Претора.

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0427155

18923

902.6
9-47